

KLAIPĖDOS UNIVERSITETO
BALTISTIKOS CENTRAS

M. Mažvydas
Pirmoji lietuviškoji knyga

Tarptautinės mokslinės konferencijos,
įvykusios 1997 m. sausio 14 d.,
medžiaga

Klaipėda
1997

M. Mažvydas: Pirmoji lietuviškoji knyga. Tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga.

© Klaipėdos universiteto
Baltistikos centras

TURINYS

Pratarmė.....	4
Klaipėdos universiteto rektoriaus prof. Stasio Vaitekūno sveikinimo žodis ‘Pirmosios lietuviškos knygos 450 metų sukakčiai’	6
Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro prof. Zigmo Zinkevičiaus sveikinimo žodis.....	12

Jurgis Mališauskas (Klaipėda). Pirmųjų lietuvių, latvių ir prūsų katekizmų pratarmės.	14
Juozas Girdzijauskas (Vilnius). Senoji lietuvių literatūra XIX amžiaus literato žvilgsniu	24
Maigone Beitiņa (Liepāja). Latviešu valodas teikumi tipi 16. Gadsimta katoļu un luterāņu katehismos.	35
Zigmas Zinkevičius (Vilnius). Mažvydo raštų kalbos ištakos.....	52
Darius Petkūnas (Priekulė). Mažvydas ir pirmoji lietuviška liturgija.....	58
Albertas Juška (Klaipėda). Pirmasis lietuviškas elementorius.....	63
Daiva Kšanienė (Klaipėda). Lietuviškų giesmynų šaltinis.	67
Rimantas Sliužinskas (Klaipėda). M. Mažvydo amžininkai ir lietuvių muzikinės folkloristikos ištakos.....	77
Petras Bielskis (Klaipėda).Mažvydas lietuvių teatre	83
Audronė Kaukienė, Dalia Pakalniškienė (Klaipėda). Veiksmazodžio struktūros ypatumai pirmojoje lietuviškoje knygoje.....	88
Rimantas Balsys (Klaipėda). Šeimos papročiai senuosiuose raštų paminkluose (iki XVII a.)	94
Arūnė Arbušauskaitė (Klaipėda). Lietuvių pasaulietinės literatūros gimimas – J. Šulco ‘Ezopas’.....	97
Kostas Kaukas (Klaipėda). Mažvydo ir pirmosios knygos minėjimai 1947–aisiais metais.....	103
Elena Matulionienė (Klaipėda). Nuo Mažvydo iki Jankaus	110

Darius Petkūnas

MAŽVYDAS IR PIRMOJI LIETUVIŠKA LITURGIJA

Pirmojoje lietuviškoje knygoje Mažvydas ne tik pamoko žmones skaityti, ne tik juos supažindina su Martyno Liuterio katekizmu, bet taip pat įdeda keletą praktinių pasiūlymų, kaip krikščioniui reikia viešai tarnauti Dievui. Šiuos praktinius katekizmo priedus – giesmes, maldas, tikėjimo išpažinimą ir litaniją galima pavadinti vieša tarnyba Dievui, kas yra vadinama liturgija. Tokiu būdu šalia daugelio Mažvydai priskirtinų nuopelnų, galima pridėti dar vieną – jis buvo pirmasis, kuris pateikė evangelikų liuteronų Bažnyčios liturgiją lietuvių kalba.

Prūsijai tapus evangeliška šalimi, tais pačiais 1525 metais buvo sudaryta pirmoji krašto Bažnyčios liturginė tvarka, kurioje šalia lotynų kalbos dalis liturgijos punktų pateikti vokiečių kalba. Vokiškai tuomet buvo sakomas pamokslas, giedamos giesmės, konsekruojami šventosios vakarienės elementai. Kadangi vienas iš reformacijos šūkių skelbia, kad Dievo žodis turi būti skelbiamas liaudžiai suprantama kalba, tai palaipsniui lotynų kalbą pakeitė vokiečių. Remiantis pastaruoju reformacijos šūkiu lietuviams taip pat atsivėrė galimybė sakyti pamokslus, giedoti bei melstis gimtąja kalba.

Pirmosios lietuviškos pamaldos vyko dar iki Martyno Mažvydo katekizmo pasirodymo. Galima spėti, kad kai kurie kunigai ne tik sakė pamokslus, bet iš vokiškų agendų buvo išvertę pagrindines pamaldų liturgijos dalis į gimtąją kalbą. Deja, nėra jokių žinių, kad tokie tekstai būtų atspausdinti. Greičiausiai jie taip ir liko rankraščiuose, o pasirodžius pirmosioms lietuviškoms knygoms, neteko savo vertės ir išnyko. Iš kitos pusės, nors pamaldose vienur kitur jau buvo praktikuojama lietuvių kalba, liaudis jose aktyviai dalyvauti negalėjo, nes nemokėjo nei skaityti, nei pažino liturgiją.

Norėdamas, kad liaudis aktyviai tarnautų Dievui, Mažvydas siekia supažindinti ją ne tik su skaitymo bei rašymo mokslu, bet ir su Bažnyčios liturgine tvarka. Be abejo, pirmojoje lietuviškoje knygoje nėra užrašyta ta Bažnyčios liturgija, kurią mes esame įpratę išvaizduoti šiandien, o tik kai kurie jos elementai. Tačiau nuo to laiko, katekizmo dėka, Prūsijos lietuvis pamaldose galėjo būti ne pasyviu klausytoju, bet aktyviu pamaldų dalyviu, savo kūnu ir siela garbinančiu Dievą.

Kadangi katekizmas buvo skirtas liaudžiai, tai joje užrašyta tik tai, kas reikalinga eiliniam parapijiečiui. Štai ten mes randame keletą Mažvydo po-

žiūriu svarbių giesmių bei litaniją. Kadangi tuo metu buvo būdinga Viešpaties maldą ir Tikėjimo išpažinimą giedoti, Mažvydas pateikia giedamus "Oratio Dominica" ir "Credo" variantus. Nors Katekizme yra pateiktos tik Bažnyčios liturgijos nuotrupos, tačiau jų dėka parapijiečiai galėjo aktyviai garbinti Viešpatį. Ir, pagaliau, ne tik bažnytinėse pamaldose, bet ir namų surinkimuose, nes, kaip sako Mažvydas, "jei kunigai tingėtų tą mokslą patys sakyti, jūs galėsit ūkiuose žmones mokyti."

Praėjus dvejiems metams nuo Katekizmo pasirodymo jis paruošia sekančią knygą "Giesme S. Ambraszeijaus, bey S. Augustina...." Liturginiu požiūriu šis darbas yra vertingas tuo, kad jame Mažvydas pateikia Viešpaties šlovinimo giesmės "Te Deum laudamus" lietuvišką variantą. Tai yra plačiai pamaldų liturgijoje vartojama giesmė. Ši giesmė nėra Mažvydo išsiūlyta, bet iš prakalbos darosi aišku, kad jos pageidavo patys Dievo Žodžio klausytojai. "Te Deum Laudamus" turėjo pagyvinti viešą tarnavimą Dievui, o visa, kaip tikėjosi Mažvydas, neabejotinai turėjo atnešti naudos Ragainės ir kitoms parapijoms.

Vėlesniuose savo raštuose Mažvydas išverčia krikšto ir šventosios vakarienės sakramentų teikimo formas. Stebėtina yra tai, kad Mažvydas į lietuvių kalbą verčia ne oficialią krašto agendą, bet tik svarbiausias jos dalis. Galbūt jis tai darė ne vien Bažnyčios užsakymu, bet suradęs rėmėjų savo paties iniciatyva. Tuo Mažvydas siekė į liturgiją įtraukti ne tik parapijiečius, bet ir pagerinti tuometinių kunigų tarnybą, nes iki Karaliaučiaus universiteto įsteigimo protestantų kunigų išsilavinimas turėjo rimtų trūkumų. Vaclovas Biržiška rašo: "Tuo laiku Mažojoje Lietuvoje stingant protestantų kunigų, ypač mokačią vietos kalbas, neretai kunigais buvo skiriami vietiniai žmonės ir atėjūnai iš Didžiosios Lietuvos ir negavę sistemingo mokslo, tik neretai jį jau vėliau pagilindami."¹

Ši problema buvo aktuali ir Vokietijoje. Plačiau ją mes sužinome iš 1527–29 metais atliktos Vokietijos Bažnyčios vizitacijos. Šios, paties Liuterio reikalautos, vizitacijos metu paaiškėjo liaudies ir dvasininkijos tamsumas bei nenusimanytas religiniuose dalykuose. Dvasininkams teko aiškinti, kaip ir apie ką jie turi pamokslauti bei mokyti. Būtent ši vizitacija ir privertė Liuterį parašyti didįjį bei mažąjį katekizmus.² Jei šios problemos buvo aktualios ten, kur gyveno ir mokė Liuteris, tai tuo opesnės jos galėjo

¹ V. Biržiška, *Aleksandrynas*, T. 1, Vilnius, "Viltis", 1990, 71 psl.

² Prof. D. P. Jakubėnas "Naujųjų amžių bažnyčios istorija", Kaunas 1936, 34–35 psl.

būti Prūsijoje. Taigi sekantys Mažvydo raštai buvo pagalba sistemingo išsilavinimo negavusiems kunigams.

1559 metais Mažvydas išverčia *"Forma Chrikstima, kaip Baszniczas Istatimae Hertzikistes prusu, ir kitokiu žemesiu laikoma ira."* Tai yra krikšto sakramento teikimo tvarka, paimta iš 1558 metais atspausdintos oficialiosios Prūsijos agendos.³ Ši forma mažai tesiskiria nuo šiandieninėje Lietuvos evangelikų liuteronų Bažnyčioje teikiamos krikšto sakramento tvarkos. Knygutė savo turiniu yra skiriama kunigams, tačiau, kadangi lietuviškai kalbančių kunigų tuo metu trūko, galima manyti, kad iš bėdos ja naudojosi ir kiti tikintieji. Mat pagal Bažnyčios tvarką, kūdikiui esant mirties pavojui, jį gali pakrikštyti kiekvienas krikščionis.

Apie nekrikštytų kūdikių problemą Mažvydas žinojo dar prieš jo paskyrimą į Ragainės parapiją. Savo laiške kunigaikščiui Albrechtui jis rašė, jog kadangi Ragainės parapija neturi savo kunigo, "daug kūdikių miršta dėl to be krikšto, o suaugusių – be išpažinties ir altoriaus sakramento. Tuo tikrai reikėtų susirūpinti."⁴ Pergyvenęs tokius dalykus Ragainės parapijoje, ši sunkumą jis stengėsi išspręsti paruošdamas minėtą knygą. Pagal šią tvarką kūdikį gali krikštyti ne tik kunigas, bet, esant būtinybei, liaudies sakytojas ar šiaip tikintis žmogus. Todėl knygutės pačiose pirmose eilutėse jis rašo: "Klebonas arba krikštytoghis tur kalbėti."

Reikia pastebėti, kad tai nebuvo labai sėkmingas Mažvydo darbas. Praėjus keliems metams po knygos pasirodymo, Mažvydas patyrė nemalonumų. Jų priežastis susijusi su tuo, kad 1558 metų agendą paruošė Karaliaučiaus universieto profesoriaus Osiandro šalininkai, kurio mokymas buvo paskelbtas evangeliškai bažnyčiai nepriimtiniu. Agenda buvo paskelbta osiandrine būtent dėl šios krikšto formulės, motyvuojant, kad joje buvo atsisakyta egzorcizmo. Tokiu būdu už tai kliuvo ir Mažvydui,⁵ tačiau save jis sugebėjo apginti. Kadangi 1558 metų Prūsijos agendos krikšto forma buvo atšaukta, tai reikia manyti, kad ir lietuvių kunigai šia forma ilgai nesinaudojo. Nors išleisdamas šį darbą Mažvydas tikėjosi padėti vargstančiai lietuviškai bažnyčiai, tačiau šis jo siekis nebuvo vainikuotas sėkme.

Kitas vertingas Mažvydo liturginis darbas yra patalpintas antroje knygos *"Giesmes Chriksczoniskas gedomas Basznychosus per Welikas ir*

Sekminias ik Aduenta" dalyje, išleistoje 1570 metais. Joje jis patalpina vakarinių ir rytmetinių pamaldų liturgiją, pavadindamas "Redas Mišpara" ir "Redas Jutrinas". Dr. Jurgio Gerulio teigimu, šis darbas yra ypatingas tuo, kad jei dauguma jo liturginių veikalų yra versti į lietuvių kalbą, tai šis yra jo paties originalus darbas.⁶ Sudarydamas rytmetinių ir vakarinių pamaldų liturgiją jis rėmėsi 1558 metų Prūsijos agenda.

Krikščioniškų giesmių abi dalys yra labai turtingos liturgija. Į giesmyną jis įdeda kolektų ir įvairių kitų maldų rinkinius, kurios paimtos iš minėtos 1558 m. agendos bei Liuterio giesmių knygų. Kadangi giesmynas savo turiniu apima visus Bažnytinius metus, tai didžiosioms krikščioniškoms šventėms jis pridėjo stropiai sustatytas liturgines tvarkas, kuriose yra išversti introitai, maldos ir kiti šventinių pamaldų liturginiai elementai. "Tiek daug liturgiškos prozos į giesmių knygas įkimšdamas Mažvydas trūkstančios lietuviškos agendos vietą papildyti norėjo"⁷, – apie šį jo veikalą atsiliepia dr. Jurgis Gerulis.

Vienas iš svarbiausių Mažvydo liturginių darbų yra *"Paraphrasis permanitina poteraus malda, per Martina Moswida ischguldata"*. Tai yra 1558 m. išleistos Prūsijos agendos *"Paraphrasis des Vater unsers"* vertimas. *"Paraphrasis"* yra išplėstinė "Tėve mūsų" malda, kurią 1526 metais vadinamoje "Vokiškoje mišioje" pasiūlė melsti Martynas Liuteris. Prie kiekvieno Viešpaties maldos sakinio buvo pridėdami keli su tuo susiję papildomi prašymai. Palaiptinui iš šios maldos bei litanijų evangelikų liuteronų Bažnyčioje išsivystė vadinama Visuotinė Bažnyčios malda. *"Paraphrasis"* vertimas rodo, kad Mažvydas jautė didelį šitos maldos poreikį Bažnyčios liturgijoje. Pagal liturginę tvarką ši malda tuomet buvo meldžiama prieš eucharistijos sakramentą. Po jos buvo sakomas taip vadinamas "pagraudenimas" komunikantams, kad tie vertai ir nusizeminę priimtų švenčiausią Kristaus kūno ir kraujo sakramentą.

Vertas dėmesio yra tas faktas, kad Mažvydas buvo paruošęs ir atskirą išpažintį prieš šventąją vakarienę, kuri buvo išspausdinta 1579 metais Baltramiejaus Vilento knygoje *"Enchiridione Catechismuse maszam."* Mažvydas šį darbą pavadino: *"Trumpas klausimas ir prieprowimas tu kurie nor prijmti schwentaghi Sacramenta Altoriaus."* V. Biržiška rašo, kad šis raštas ne iš karto buvo pripažintas kaip Mažvydo darbas. Pavyzdžiui, J. Gerulis šio

³ Dr. Jurgis Gerullis, Mažvydas, seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams, Kaunas 1922 metai, XVIII psl.

⁴ Martynas Mažvydas, Pirmoji Lietuviška knyga, Vilnius, "Vaga", 253 psl.

⁵ Martynas Mažvydas, Pirmoji Lietuviška knyga, Vilnius, "Vaga", 1974 m., 326 psl.

⁶ Dr. Jurgis Gerullis, Mažvydas, seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams, Kaunas 1922 metai, XXV psl.

⁷ Dr. Jurgis Gerullis, Mažvydas, seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams. Kaunas 1922 metai, XXV psl.

darbo neįdėjo į Mažvydo raštus, bet 1927 metais jis pats iškėlė mintį, kad tai galėjo būti paties Mažvydo raštas.⁸ "Trumpas klausimas ir prieprovimas" neabejotinai įrodo, kad nors Mažvydas dar neatspausdino "Paraphrasis", tačiau altoriaus sakramentas jau buvo plačiai teikiamas lietuvių kalba. Šio darbo tikslas buvo pagerinti komunikantų dvasinį pasirengimą prieš priimant švenčiausiąjį sakramentą, už kurį yra atsakingi ne tik parapijiečiai, bet ir kunigai.

Po pagraudenimo "Paraphrasyje" seka liturgijos kulminacija – duonos ir vyno konsekracijos žodžiai, prie kurių Mažvydas prideda ir gaidas. Įdomus yra tas faktas, kad ši melodija Lietuvos evangelikų liuteronų bažnyčioje yra vartojama net šiame šimtmečiuje. Šiandien reformuodama savo liturgiją Bažnyčia taip pat atsižvelgia būtent į šias Mažvydo pateiktas konsekracijos žodžių gaidas.

Martynas Mažvydas savo darbais puikiai sugebėjo užpildyti lietuviškos agendos trūkumus. Sunku pasakyti, kiek ilgai jo liturginiais darbais galėjo naudotis kunigai ir pasauliečiai, nes mes nežinome, kada gi tiksliai buvo išleista pirmoji oficiali lietuviška agenda.⁹ Tačiau iki jos pasirodymo, pradedant katekizmu ir baigiant "Paraphrasis", iš savo darbų Mažvydas paruošė savotišką agendą, kuria ne vieną dešimtį metų galėjo naudotis lietuviškai kalbantys liuteronų kunigai. Šie jo liturginiai darbai padėjo ne tik besivystančiai lietuviškai evangeliškai Bažnyčiai, bet taip pat turėjo didelės įtakos tolimesnių liturgijų lietuvių kalba formavimuisi.

⁸ V. Biržiška, *Aleksandrynas*, T. 1, Vilnius, "Viltis", 1990, 87 psl.

⁹ Seniausioji agenda, pasiekusi mūsų laikus, yra Įsručio vyskupo Jono Berento paruošta knyga "Dawadnas Pamokinnimas, kaipo wissi Lietuvoje po Maloningiausio Prusu Karaliūm esantieji kunigai kaip Diewo tamai tur elgtis noredami szwentą Klebonu Urėdą wienai iszpilditi", Išspauzdinta Karaliaučiuje, 1730 metais. Tačiau Gotfrydas Ostermejeris mini apie agenda iki Berento paruoštos knygos. Ši agenda, atrodo, nėra išlikusi. (Gotfrydas Ostermejeris, *Rinktiniai raštai*, Mokslo ir Enciklopedijų leidykla, Vilnius 1996 m., 232, 465 psl.).